

GYERMEKVÁLLALÁS SZORÍTÓ GAZDASÁGI KÖRÜLMÉNYEK, NYÍLÓ FOGYASZTÁSI LEHETŐSÉGEK ÉS BIZONYTALANSÁG KÖZEPETTE ¹

SPÉDER ZSOLT

Kiindulópontok

A házaspárok vagy élettársak mindig meghatározott társadalmi-gazdasági kontextusban döntenek arról, hogy vállaljanak-e gyermeket vagy sem, és ha igen, hányat és mikor. Az 1990-es években Magyarországon, de egész Kelet-Közép-Európában olyan mélyreható és gyors intézményes, szerkezeti, valamint értékbeli változások mentek végbe, amelyek új feltételrendszert teremtettek az egyéni és társadalmi cselekvésnek (Adamski et al., 2003). Ha a demográfiai magatartásnak van is némi időbeli tehetetlensége, a radikálisan új körülmények – ahogy a különböző cselekvésméletek vallják – szinte szükségszerűen, módosítják a gyermekvállalás korábbi gyakorlatát (vö. Leibeinstein 1976, idézi Andorka 1987:63). A termékenység radikális visszaesése minden kelet-közép-európai országban bekövetkezett (Rychtarikova, 2001; Kamarás, 2003) és noha e csökkenés irányát tekintve egybe is esik az európai trendekkel (Lesthaeghe, Moors, 2000), érdemes részletesen megvizsgálni a Kelet-Közép-Európát jellemző sajátos körülményeket.

Az átalakuló kelet-közép-európai országok a nyugat-európai ipari társadalmakat tekintik követendő példának, azokat kívánják utolérni, behozni („catch up”), azok intézményeit veszik át, azok gazdaságához integrálódnak (Zapf, 2002 [1996]). Az intézményes megoldásokat, a társadalmi integráció mikéntjét tekintve megalapozottan beszélhetünk mintakövetésről, de jó okunk van azt is feltételezni, hogy a körülmények hasonulása nyomán az egyéni praxis szintén rokon mintát követ majd. Noha e hipotézis kiterjeszthető a gyermekvállalási magatartásra is, érdemes részletesen megvizsgálni, hogy az átalakulásban kibontakozó folyamatok hogyan hathattak a családformálódás alakulására. A tárgyalandó jelenségek ahhoz az időszakhoz köthetők, amikor a fordulat még nem zárult le, amikor a demográfiai viselkedés maga is változóban van. Ezért bár jelezzük a transzformáció révén megszülető viszonyok bizonyos vonatkozásait, itt nem áll módunkban arra a kérdésre válaszolni, hogy Magyarország és a kelet-közép-európai országok végül milyen mintát fognak követni.

¹ A kutatást az 5/128/2001. számú „A demográfiai folyamatok társadalmi-gazdasági beágyazottsága” című NKFP támogatta.

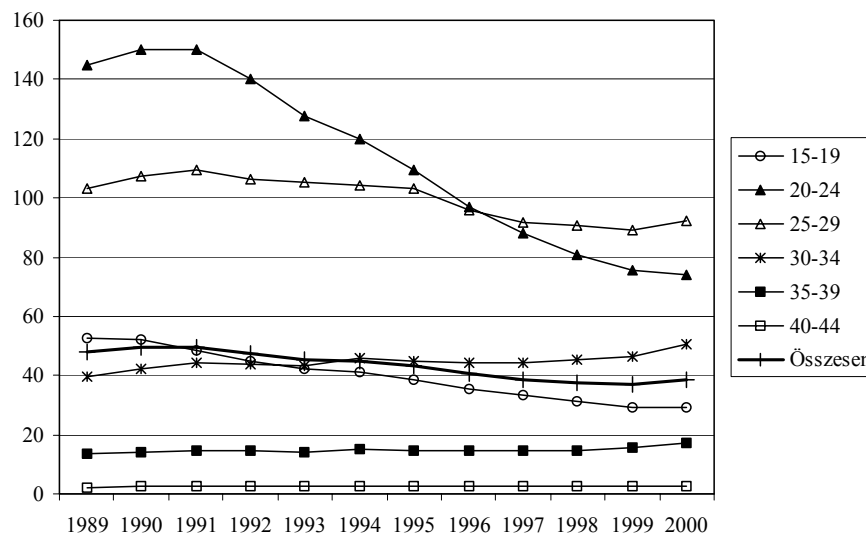
A teoretikusok szerint a szocializmusból a piacgazdaságba való kelet-közép-európai átmenet egyik leglényegesebb jellemzője az egyidejűség, azaz, hogy az átalakulási folyamatok a rendszer különböző szintjein és eltérő vonatkozásaiban párhuzamosan mentek végbe (*Offe*, 1991; *Zapf*, 1994). Ez a körülmény igen megnehezíti a hatásmechanizmusok feltárását. Kénytelenek vagyunk tehát részterületekre szorítkozni. Mi magunk a gazdasági rendszer átalakulására koncentrálunk; néhány olyan összefüggést kívánunk kiemelni, amelynek köze lehetett a születések számának radikális csökkenéséhez. Természetesen nem gondoljuk, hogy általában a strukturális viszonyok és köztük a gazdasági feltételrendszer direkt módon határoznák meg a demográfiai magatartást. Ugyanakkor feltételezzük, hogy ezeknek van támogató vagy gátló hatása. Részletesen a gazdasági teljesítmény csökkenésével (*recesszió*), az egyenlőtlenségek növekedésével, a munkapiac szerkezeti átalakulásával és lehetséges következményeivel foglalkozunk majd.

Jóllehet fontos és adekvát problémának tartjuk a családtámogatások rendszerének vagy a lakásrendszernek az átalakulását, nem is beszélve olyan folyamatokról, mint az oktatás expanziója, ezeket itt nem tudjuk részletesen tárgyalni. Viszont – noha dolgozatunkban a *strukturális körülmények* elemzése hangsúlyosabb lesz – utalni kívánunk a gazdasági változáshoz kötődő néhány *mentális* jelenségre is. Egyetértünk ugyanis azokkal, akik szerint a gyermekvállalási gyakorlat átformálódását a strukturális körülmények, illetve a norma és/vagy preferenciarendszer megváltozása egyaránt motiválta (*Lesthaeghe*, 1998, *Easterlin*, 1987; *Hobcraft – Kiernan*, 1995).²

A gyermekvállalás gyakorlatára ható gazdasági-szerkezeti átalakulás értelmezését a nem egyensúlyi piacok *Kornai*-féle elméletére alapozzuk (*Kornai*, 1980), és többször utalunk, természetesen az átalakulás körülményeire koncentrálnak, *Easterlin* gondolatmenetére is (*Easterlin*, 1987). E két gondolkodási keret segítségével nagyon szemléletesen mutatható meg, hogy a rendszerváltozás utáni időszak gyökeresen új feltételeket teremtett a gyermekvállalási döntésekhez.

Az összefüggések taglalását megelőzően térjünk ki röviden a magyarországi termékenység alakulásának néhány jellemzőjére. A termékenység csökkenése 1992-ben indult el és 1999-ig tartott. Ahogy az ábránkból is látszik, a különböző kohorszok magatartása eltérő mértékben felelős a változásokért: a 20–24 évesek gyermekvállalási hajlandósága a felére esett vissza, és egyértelműen csökkent a 25–29 éveseké is. Ugyanakkor a 30 év fölöttiekénél, különösen az évtized második felében, a gyermekvállalási kedv javulása volt tapasztalható. A teljes termékenységi arányszám az 1989-es 1,86-ról 2000-re 1,33-ra csökkent.

² Számunkra ez az értelmezési mód a társadalmi cselekvés durkheimi–mertoni tradíciójához köthető.

I. Ezer 15–44 éves nőre jutó élveszületések száma, 1989–2000
 Live births per 1000 women aged 15–44, 1989–2000

Csökkenő erőforrások és növekvő aspirációk

A tranzíció³ egyik leglényegesebb és legáltalánosabban megtapasztalt jelensége az anyagi helyzet romlása. A „tranzíciós recesszió” (az átalakulás következtében visszaeső gazdasági teljesítmény és a rendelkezésre álló jövedelem apadása) minden kelet-közép-európai országot egyaránt sújtott. Magyarországon a gazdaság teljesítménye csak 2000-ben érte el az 1989-es szintet, az 1990-es évek közepén még annak csak alig több mint négyötödére rúgott (vö. 1. táblázat). Mindezt tetézte, hogy egyidejűleg növekedtek az egyenlőtlenségek (lásd később) és igen magas volt az infláció. Valamennyi olyan koncepció szerint tehát, amelyben számottevő súlya van a tág értelemben vett anyagi körülményeknek (Easterlin, 1987; Hobcraft – Kiernan, 1985; Lesthaeghe 1998; Macura et al., 2000) a gyermekvállalás gyakoribb elhárítására kell számítanunk. Az átalakulás időszakában az érintetteknek e nélkül is igen nagy nehézséget jelentett anyagi-jóléti szintjük megőrzése, a születendő gyermek pedig

³ A szocialistából a kapitalista társadalomba való átalakulást tárgyaló irodalom használja a tranzíció kategóriáját, ami azonban a demográfiai elméletben is központi fogalom. Ebben a dolgozatban az 1990-es években végbemenő társadalmi változást „tranzíciónak” nevezzük, míg az átmenetet (tranzíció) a demográfiai változások leírására tartjuk fenn.

jelentős részüknél a nehézségek fokozódásával járt (illetve járt volna). A „kriszishipotézist” megfogalmazó munkák e tényező mindent átható voltát hangsúlyozták (Macura et al., 2000).

1. A gazdasági teljesítmény és az egyenlőtlenségek alakulása Magyarországon, 1989–2000

Economic performance and the trend in inequalities in Hungary, 1989–2000

Év	GDP 1989=100	Egy főre jutó fogyasztás 1989=100	Decilis arány Felső/alsó
1987	–	–	4,6
1989	100	100	–
1990	96	96	–
1991	85	90	–
1992	82	90	6,0
1993	82	93	–
1994	84	93	–
1995	85	86	7,4
1996	86	83	7,5
1997	90	85	–
1998	95	89	–
1999	99	93	7,2
2000	104	98	7,6

A gyermekvállalás ellen ható erők számbavétele során – *Easterlin* gondolatmenetét követve – a romló életkörülmények mellett érdemes azt is figyelembe venni, hogy a szülőképes nemzedékeknek milyenek a jóléti aspirációi, milyenek az elképzeléseik a „jó életéről”. Ebben az összefüggésben nem az a fontos, hogy az 1990-es években szülőképes korba kerülő nők már a „fogyasztói szocializmusban” szocializálódtak⁴, hanem az, hogy ekkora igen nagy tömegű kielégítetlen fogyasztói kereslet „halmozódott fel.” A hiánygazdaság áru piacát, ahogy azt *Kornai* pontosan leírja, a rossz minőségű termékek, a szűk kínálat és a kielégítetlen fogyasztói kereslet jellemezte (*Kornai*, 1980). Nem véletlen, hogy egy 1988-ban, azaz közvetlenül a fordulat előtt végzett felmérés szerint (*Andorka*, 1990: 1199) a magyarok döntő többsége elengedhetetlennek tartotta a gazdasági rendszer megreformálását (76%), míg a politikai rendszerrel kapcsolatban kevesebben (39%) gondolták ugyanezt. Egy másik vizsgálat szerint a rendszerváltással kapcsolatban a népesség 57%-ának várákozásaiban a gazdasági helyzet javulása 50%-ában fokozódó egyenlőség, 48%-ában pedig kisebb munkanélküliség szerepelt (*Róbert*, 1999). A transzformációt követően az

⁴ Azaz egyre magasabb fogyasztói aspirációkkal rendelkeztek.

addig felhalmozódott kielégítetlen kereslet túlkínálattal, árubőséggel találkozott. Noha a gazdasági recesszió logikája ennek általában ellentmond, a konstelláció ismeretében mégsem meglepő, hogy a szűkülő erőforrások dacára nőtt a háztartások tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága (Bukodi, 2000).⁵ A fogyasztási szerkezet átalakulását vizsgálva a részletekre is fény derül. Eszerint az élelmiszerek rovására nőtt meg a tartós fogyasztási cikkekre fordított kiadások részaránya (Harcza – Vukovich, 1999). Kézenfekvő, hogy ezeket a jelenségeket tovább kell gondolni. Vajon nem tételezhetjük-e fel, hogy a közgazdasági megfontolásokat előnyben részesítő koncepcióknak megfelelően (lásd, pl. Crimins et al., 1986) ezek a fogyasztási-felhalmozási kiadások versenyeztek a gyermekvállalásból eredő költségekkel? Továbbá: nem lehetséges-e, hogy az érintettek először a fogyasztási, felhalmozási céljaikat kívánták realizálni, hogy lehetővé tegyék a *majdani*, jövőbeli gyermekvállalást? Ha elfogadjuk Easterlin hipotézisét, hogy a fiatalok megfelelő anyagi kilátások, aspirációiknak megfelelő anyagi feltételek mellett vállalnak gyereket, akkor nem tévedhetünk nagyot, amikor kedvezőtlen objektív (recesszió) és szubjektív (aspirációk) körülményekkel, mint okokkal számolunk. Azt feltételezzük, hogy a gazdasági fordulat nyomán létrejött differenciált árupiaci túlkínálat vélhetőleg megemelte az aspirációkat, mégpedig éppen a szűkülő lehetőségek idején. Ebből logikusan következhet a *fogyasztási feszültségek* növekedése. Erre utalnak az egyéni boldogság és az anyagi elégedettség meghatározóit összehasonlító, egy korábbi kutatásunk eredményei (Spéder – Kapitány, 2002). E szerint az általános és az anyagi elégedettséget igen jelentősen és szignifikánsan befolyásolja az ún. státuszfeszültség, ami a tényleges és a méltányosnak tartott helyzet különbségéből adódik.

Sajnos nem rendelkezünk megfelelő adatokkal a preferenciarendszer változását illetően, így le kell mondanunk az olyan típusú elemzésről, amelyet például Crimmins és társai végeztek el (Crimmins, et al., 1991). Az általános értékvizsgálatokban használt Rokeach-teszt eredményeiben azonban mutatkozik olyan változás, amely a társadalmi sikerkritériumok módosulására utal. E kutatási tradíció szerint a modern ipari társadalmakra jellemző értékrendszer kialakulása, ha felemás módon is, de a szocializmus időszakában elkezdődött (Hankiss, 1983). Az 1990-es évek elején kisebb, de említésre méltó elmozdulás ment végbe (Füstös et al., 1994). Témánk szempontjából annak van nagy jelentősége, hogy az „anyagi biztonság”, a „kényelmes élet” célja a preferenciarendszerben fontosabb lett. A Rokeach-teszt által mért eltolódások – az objektív kritériumokhoz hasonlóan – a fogyasztás, az anyagi gyarapodás jelentőségének növekedését jelzik.⁶

⁵ Míg például 1987-ben a háztartások 27%-a rendelkezett automata mosógéppel, addig 1999-ben 54%-a; a videomagnókat tekintve 1%-ról 43%-ra, a színes TV-t tekintve 25%-ról 89%-ra változtak meg az arányok (Bukodi, 2000).

⁶ Noha e dolgozatban nem tudunk választ adni, mindenképpen fel kell vetni a kérdést: vajon a jelzett folyamatok hogyan illeszthetők be a materialista és a poszt-materialista érték-

2. Az értékpreferenciák változása: a Rokeach-teszt néhány kiválasztott elemének átlagos rangpontjaiban mutatkozó változás 1978 és 1993 között
Change in value preferences: change in the average ranking of selected elements of the Rokeach test between 1978 and 1993

Értékorientáció	1978	1982	1990	1993
Családi biztonság	5,2	5,3	3,9	4,6
Kellemes, élvezetes élet	8,2	8,7	6,8	6,5
Az elvégzett munka öröme	7,7	8,2	8,7	9,6
Társadalmi megbecsülés	8,8	9,2	11,1	10,5

Forrás: Füstös et al., 1994.

Mindent egybevetve arra következtetünk, hogy a gazdasági átalakulás a családok nagy többségében anyagi megrendüléssel járt, ugyanakkor az anyagi aspirációk megemelkedése fogyasztási feszültségeket gerjesztett, ami kedvezőtlen körülményeket teremtett a gyermekvállaláshoz. A gazdasági feltételek negatív hatására más kutatók is rámutatnak, így fontos szerepet játszik a „krízishipotézis” megfogalmazóinak gondolatmenetében (Macura et al., 2000).

A jóléti helyzetek differenciálódása

Az 1990-es évtized nemcsak a gazdasági recessziónak és stagnálásnak, de az *anyagi és jóléti pozíciók differenciálódásának*, a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésének az időszaka is. Az utóbbi gyors kibontakozásának jele, hogy míg az 1980-as évek elején a társadalom legalsó és legfelső tizede közötti jövedelmi különbségek négyszeresek voltak, addig 10 évvel később közel nyolcszorosak⁷ (vö. 1. táblázat). Hasonló ütemben terjedt a relatív szegénység, az abszolút szegénység pedig még ennél is sokkal gyorsabban. Volt-e, lehetett-e mindennek hatása a gyermekvállalási magatartásra? Sajnos e kérdés megválaszolásában is inkább a feltételezésekre kell hagyatkoznunk. Induljunk ki abból a korábbi tételünkből, hogy az egyenlőtlenség növekedése a családok finansziális pozíciójában bekövetkező változásokban is megmutatkozott: az átlagnál jobban szegényedők helyzete a makroadatokból következőnél is válságosabb

világ viszonyának alakulásba? A 1990-es évek magyarországi folyamatai igen vegyesek, de inkább a materialista értékvilág erősödésére, fennmaradására utalnak. Nem tudjuk, azért-e, mert a szocializmusban az értékváltozás egy későbbi stációt előlegezett meg, és a fogyasztói társadalom realizálódásával a kölcsönös megfelelés helyreállt, vagy éppen annak a kifejeződése, hogy más európai országokhoz hasonlóan nálunk is a „vegyes” értékvilággal rendelkezők nyertek teret (vö: Hradil, 2002:36).

⁷ A jövedelemegyenlőtlenségek alakulásáról lásd Tóth (2002) tanulmányát.

volt, míg a másik póluson (talán) nem jelentkeztek a taglalt zavarok. Vagyis ha reálisak a feltételezéseink, akkor az anyagi erőforrások szűkülése differenciálta érintette a népességet, ami a gyermekvállalási magatartást is differenciálhatta. Ceteris paribus a jómódúak körében több, a hátrányos helyzetűek csoportjából pedig kevesebb gyermeknek kellett volna születnie. Hogy az anyagi differenciálódásnak volt-e ilyen hatása, arra nincsen bizonyítékunk. Sőt, néhány ismert adat mintha ellentmondana ennek.

Ha a 18–49 év közötti egyes kohorszokat anyagi helyzetük szerint tagoljuk, azt látjuk, hogy az alsó jövedelmi kvintilisbe tartozók gyermekszáma sokkal magasabb, mint a felső kvintilisbe kerülteké (3. táblázat).⁸ Az adatokból azonban az is látható, hogy az életkor előrehaladtával a jóléti helyzet szerinti különbségek kevésbé befolyásolják az átlagos gyermekszámot, ám a hatás nem tűnik el. Sajnos adataink ex post jellegűek, így nem tudhatjuk, hogy az érintett családoknak milyenek voltak a gyermekvállalás előtti (ex ante) anyagi körülményeik. Nem hagyhatjuk ugyanis figyelmen kívül, hogy bár a gyermek születése a fogyasztási szükségletek vele járó növekedése folytán csökkenti az anyagi jólétet, ugyanakkor adaptációra, például többletjövedelem megszerzésére sarkallhat.

Módosul a képünk, ha az átlagos gyermekszámot a jövedelemszerző képességgel szoros kapcsolatban álló iskolai végzettség függvényében vizsgáljuk. Ennek a tényezőnek megvan az az előnyös tulajdonsága, hogy a mai viszonyok mellett – jól azonosítható életszakaszt követően – Magyarországon lényegesen nem változik, és semmiképpen nem tételezhető fel, hogy az esetleges változás éppen a gyermekvállalás hatására következik be,⁹ ennél fogva inkább ex ante típusú változó. A nőket tekintve úgy tűnik, hogy az iskolai végzettség növekedésével csökken a gyermekszám, ám a 40–49 éves korcsoportban a közép- és a felsőfokú végzettségűek között már nincsen különbség. Ami a férfiakat illeti, esetükben már a harmincévesek generációjában is a középfokú végzettséggel rendelkezők gyermekszáma a legalacsonyabb, a 40–49 évesek között viszont a legiskolázottabbaknak van a legtöbb gyermekük.

Ennél is világosabban látszik az iskolai végzettség befolyása, ha a vizsgálatba bevonjuk az 1990-es töréspontot (5. táblázat). Az 50 évesnél fiatalabbak korcsoportjából kiválasztottunk olyan interjúalanyokat, akiknek 1990 előtt nem volt gyermekük és olyanokat, akiknek egy gyermekük volt. Ezt követően meg-

⁸ Adatainkat az „Életünk fordulópontjai” című, 2001/2002-ben lefolytatott vizsgálatból vettük. 16 394 18–75 éves személyt kérdeztünk meg a demográfiai viselkedésük legfontosabb összetevőiről. (A kutatásról részletesebben lásd: Spéder, 2002). Itt azért foglalkozunk csak az ötven évesnél fiatalabbakkal, mert az átalakulás az ő gyermekvállalási gyakorlatukat érintette. A különböző ismérvek szerinti elemszám-különbségeket az okozza, hogy egyes kérdésekre (pl. jövedelem) nem mindenki válaszolt.

⁹ Bár arra is van példa, hogy a nők a gyermekgondozási szabadságot továbbképzésre használják.

vizsgáltuk, hogy miben különböznek a közülük gyermeket vállalók és a nem vállalók. A képzettséget tekintve az látszik, hogy a legmagasabb iskolai végzettség a nők esetében nem hátráltatja a gyermekvállalást, sőt azoknak, akiknek már 1990 előtt volt egy gyermekük, az átalakulás időszakában az átlagost meghaladó valószínűséggel újabb született. A férfiaknál szintén látható a magasabb iskolai végzettség pozitív hatása. A gyermeket nem vállalók között mind a férfiak, mind a nők közül az érettségivel rendelkezők szerepelnek átlag feletti részarányban.

3. *Átlagos gyermekszám korcsoportok, nemek és a háztartási jövedelem alapján számolt kvintilisek szerint*
Average number of children by income quintiles in different age groups and gender

Jövedelmi ötödök	18–29		30–39		40–49	
	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi
Legalsó	0,94	0,70	2,21	1,80	2,41	1,84
2.	0,79	0,38	1,85	1,56	1,97	1,67
3.	0,44	0,23	1,80	1,44	1,84	1,80
4.	0,37	0,13	1,50	1,17	1,70	1,72
Legfelső	0,17	0,11	1,17	0,83	1,66	1,65
Átlag	0,54	0,29	1,77	1,36	1,94	1,74
N=	1681	1715	1274	1261	1542	1460

Forrás: „Életünk fordulópontjai” 2002, saját számítás.

4. *Átlagos gyermekszám korcsoportok, nemek és a képzett iskolai végzettsége szerint*
Average number of children by level of education in different age groups and gender

Iskolai végzettség	18–29		30–39		40–49	
	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi
8 osztály	0,95	0,52	2,33	1,58	2,27	1,68
Szakmunkás	0,75	0,28	1,83	1,35	1,94	1,71
Érettségi	0,27	0,13	1,61	1,16	1,75	1,71
Felső	0,30	0,23	1,34	1,25	1,71	1,90
Átlag	0,39	0,26	1,74	1,32	1,92	1,73
N=	1987	2068	1412	1430	1709	1626

Forrás: „Életünk fordulópontjai” 2002, saját számítás.

5. *Az 1990-es átalakulás előtti és utáni gyermekszám szerint kialakított családdinamikai tipológiába tartozó 50 év alatti népesség megoszlása iskolai végzettség szerint*

*Distribution of types of childbearing dynamics
by level of education and gender (>50)*

	8 osztály	Szakmunkás- képző	Érettségi	Főisko- la/egyetem	Esetszám
Férfiak					
<i>1990 előtt nem volt gyermeke és 1990 után</i>					
nem született gyermeke	16,9	34,6	39,2	9,2	2415
1 gyermeke született	16,3	41,2	32,5	11,1	505
2–3 gyermeke született	18,9	41,4	23,0	17,1	492
<i>1990 előtt egy gyermeke volt és 1990 után</i>					
nem született több gyermeke	18,7	50,5	23,1	7,8	386
született még gyermeke	11,3	48,1	23,9	16,7	318
Összesen	16,7	38,7	33,7	10,8	4116
Nők					
<i>1990 előtt nem volt gyermeke és 1990 után</i>					
nem született gyermeke	13,2	15,1	54,1	17,7	1704
1 gyermeke született	13,0	28,7	39,2	19,0	630
2–3 gyermeke született	21,7	27,5	32,5	18,3	578
<i>1990 előtt egy gyermeke volt és 1990 után</i>					
nem született több gyermeke	22,3	23,2	40,6	13,9	409
született még gyermeke	18,0	25,6	35,5	20,9	363
Összesen	15,9	21,3	44,8	17,9	3684

Forrás: „Életünk fordulópontjai” 2002, saját számítás.

Mielőtt megfogalmaznánk záró hipotéziseinket a differenciálódásról, röviden érintsük ennek egy olyan mozzanatát, amely az 1990-es években kumulálódott, és egész Kelet-Közép-Európára jellemző (UNICEF, 2000.; *Spéder*, 2002.; *Stanovnik et al.*, 2001).

A térség társadalmi-gazdasági rendszerváltozásának nagy vesztesei a gyermekek: relatív anyagi pozícióik az adott időszakban szinte folyamatosan romlottak, szegénységkockázatuk megduplázódott, és az átlagosnak is a kétszeresére emelkedett (6. táblázat). A trend mögött – nagyon leegyszerűsítve – a családi támogatások értékvesztése és a gyermekes családok munkajövedelmeinek csökkenése állt. Nemcsak a gyermekvállalási hajlandóság esett tehát vissza, hanem a megszülető gyermekek helyzete is romlott. Jóllehet a legrosszabb helyzetű társadalmi csoportok szülési kedve átlag feletti, ám a szegény gyermekek számának növekedése ugyanúgy származhat az éppen a szegénységhatár felett, illetve a középen elhelyezkedő felnőttek gyermekvállalásából is. Ha az alsó-közép társadalmi helyzetűek esetében a szülés elszegényedést hozhat magával, nem kell-e arra gondolnunk, hogy a tudatos gyermekvállalási döntések meghozatala során e kockázatok csökkentésének igénye is szerepet, mégpedig gátló szerepet játszik?

6. A szegény személyek aránya az egyes korcsoportokban
1992 és 2000 között (%)
(az átlagos ekvivalens jövedelem 50 százaléka alatt)
The proportion of poor persons in the different age groups
between 1992 and 2000 (%)
(poverty line: below 50% of the average equivalent income)

Korcsoportok	Szegények részaránya				
	1992	1994	1996	1997	2000
0–2	15,1	22,8	29,7	33,7	20,7
3–6	13,7	11,7	24,7	26,0	19,2
7–14	12,0	16,4	21,6	22,3	19,5
15–19	13,0	15,9	19,1	18,2	18,9
20–29	11,3	9,5	13,2	15,2	11,1
30–39	7,7	13,4	13,6	12,1	12,2
40–49	7,3	9,3	15,5	12,1	12,5
50–59	7,4	11,3	7,3	8,6	8,8
60–69	10,5	7,4	4,3	2,7	6,1
70–	11,1	9,1	8,9	4,3	5,3
Összesen	10,1	11,6	14,9	12,3	11,9

Forrás: saját számítás, MHP 1–6. hullám (1992–1997), Szívós–Tóth (2000) i. m. 54. p.

A fenti kérdéseink megválaszolására, az *ex ante* és az *ex post* helyzet összehasonlítására reményeink szerint több lehetőségünk lesz a 2001-ben indult „Életünk fordulópontjai” vizsgálat második hullámát követően¹⁰. Annak a jelenségnek a magyarázatára, hogy éppen a jómódúak és a közepes helyzetűek gyermekszáma alacsonyabb, három feltételezést tudunk megfogalmazni.

1. A relatíve előnyös helyzetűek azért nem vállaltak gyereket, illetve több gyermeket, mert fogyasztási aspirációik¹¹ az átlagnál is jobban erősödtek és/vagy a számukra megnyíló lehetőségek (karrier, vagyoni akkumuláció) az átlagnál is nagyobb erőbefektetést, időfelhasználást kívántak.¹² Nem zárható ki például, hogy az előnyös helyzetben lévők úgy érezték, hogy vagyonosodásra, karrierre „csak most”, mindent kihasználva nyílik lehetőség, ezért minden mást (így a gyermekvállalást is) el kell halasztani.
2. A hátrányos helyzetben élők gyermekvállalási magatartása esetleg kevésbé racionális¹³ és/vagy az ő számukra a mindegyiknek azonos ösz-

¹⁰ Az MHP mintája e célra kicsi, és elemzéseink nem hoztak eredményt.

¹¹ Itt a fogyasztási-felhalmozási kiadásokon túl a szabadidős fogyasztásra is gondolni kell.

¹² Erre utalnak Utasi kutatásai az ügyvédekről (Utasi, 2000).

¹³ Erre utal a házasságon kívül szülő nők 1996-os vizsgálata (S. Molnár et al., 1998; Pongrácz, 2002).

szegű juttatást nyújtó családpolitikai ellátások éppen ösztönzőleg hatottak, illetve egyenesen a megélhetés stabil forrásaként funkcionáltak.¹⁴

3. A közepes jövedelemmel rendelkezők viselkedését jellemezhették leginkább az e témakör indításaként leírt általános összefüggések. Vajon nem ők voltak-e azok, akik (új) gyermek nélkül tarthatták meg a kétkezes családmódot, és ennek révén alkalmazkodhattak a megváltozott feltételekhez? Ugyanakkor, ha mégis a gyermekvállalás mellett döntöttek, ők, illetve gyermekeik váltak nagy eséllyel szegénnyé. A férj keresőtevékenységét intenzifikáló aktív adaptáció azonban esetükben sem zárható ki. Ne felejtjük el, hogy a szegényeket és az alsó-középjövedelmi helyzetűeket elválasztó határ körül a népesség aránytalanul nagy hányada tömörül, és viszonylag kevés jövedelem kiesése is pozícióváltással járhat.

A differenciálódás lehetséges hatásait illetően tehát sokkal több a kérdés és feltételezés, mint a válasz, és a további kutatások elengedhetetlennek tűnnek. Az mindenesetre nehezen képzelhető el, hogy az egyenlőtlenségeknek és a különbségeknek az átalakulás során végbement erőteljes növekedése érintetlenül hagyta volna a korábbi évtizedek viszonylag stabil tendenciáját, tudniillik a családmódot homogenizálódását.

¹⁴ Az utóbbi hipotézist Gyenei (2000) fogalmazta meg.

A munkapiac átalakulásának lehetséges hatásai

A demográfiai, közgazdasági és szociológiai szakirodalomban szinte közhely, hogy a gyermekvállalási kedv csökkenése oksági összefüggésben van a nők fokozódó munkavállalásával. Az oksági magyarázat általában a nők növekvő munkavállalási hajlandóságából következtet a korábbi gyermekvállalási gyakorlat feladására, a gyermekvállalási hajlandóság csökkenésére. Ám olyan koncepciókat is ismerünk, amelyek szerint a két jelenség mögött közös okként az értékrendszer átalakulása, vagy az anyagi körülmények szorítása áll. E közelítések közvetlenül nem, csak némi módosítással alkalmazhatók a volt szocialista országokra. Ezekben a teljes foglalkoztatás a transzformációt megelőzően a nőkre is kiterjedt. A fordulat után azonban a női munkavállalás visszaszorult, ugyanakkor a szülések száma is esett. A két trendnek ez a viszonya nem felel meg az elképzeléseknek. Vajon a munkapiac összehúzódása és szerkezeti átalakulása milyen módon teremtett új feltételeket a gyermekvállalásról döntő érintettek számára, vagy a munkapiac milyen hatásokat közvetített aktív, illetve passzív szereplői felé? Noha a kérdés átfogó taglalására nincsen módunk, néhány összefüggésre szeretnénk ráirányítani a figyelmet.¹⁵

A munkapiac egyszerre gazdaság- és társadalomintegráló tényező, központi szerepet tölt be a foglalkozási státusok és anyagi javak egyének és társadalmi csoportok közötti elosztásában és az életút szerinti tagolásában. Működésének szociológiai és közgazdasági leírása sokat segíthet a termékenység alakulásának megértésében. Mi itt csak egy megközelítést, a *nem egyensúlyi piacok* koncepcióját idézzük fel, amelyet alkalmasnak tartunk annak megvilágítására, hogy miért csökkent a termékenység Kelet-Közép-Európa országaiban.

A munkapiac, bár korlátozott formában, állami tulajdonon alapuló redisztributív gazdaságban is funkcionált, mint allokációs mechanizmus, mégis alapvetően különbözött a magántulajdonon alapuló piacgazdaság ugyanezen intézményétől. *Kornai* értelmezése szerint (*Kornai*, 1972; 1980) a szocialista gazdaság munkapiaca „kínálathiányos”, „túlkeresleti”, „szívásos”, míg a piacgazdaságé „kereslethiányos”, „túlkínálati”, „nyomásos” jellegű. E felfogás szerint tehát a kereslet és kínálat soha nincs teljes egyensúlyban. Míg azonban munkapiaci túlkereslet esetén a kínálati oldal, azaz a munkavállaló van erőfölényben („a munkaadók keresik a munkavállalók kegyeit”), addig a túlkínálat mellett a munkaadók vannak erőfölényben, ők válogatnak a munkára jelentkező munkavállalók között. Éppen ezért az előbbi esetben a munkavállalónak könnyű engedményeket elérnie vagy kicsikarnia, míg az utóbbi esetben a munkaadó diktál, ő határozza meg a munkavállalás feltételeit, elképzelése, szükségletei szerint válogathat a potenciális munkavállalók között (*Kornai*, 1980: 7. fejezet). A transzformációt követően tehát nem egyszerűen arról volt szó, hogy az

¹⁵ A munkapiac egyes hatásainak az itteninél részletesebb kifejtését lásd *Spéder* (2002).

átalakulás időszakában elkerülhetetlenül adódó piaci zavarok miatt a munkavállalóknak átmenetileg szűkülő munkakínálat mellett kellett a pozícióikat megvédeniük és megtartaniuk, hanem *minőségileg új munkapiacon kellett helytállniuk*.

A munkapiac leírt állapotváltozásának, transzformációjának messzemenő következménye lehet a gyermekvállalási magatartásra is. A korábbi erőfölényes helyzetből kiszolgáltatott pozícióba került munkavállalónak csökken az a lehetősége, hogy a közvetlen jövedelemszerzésen túlmutató érdekeit, így a családi, szülői szerepeiből következő igényeit a munkaadóval szemben érvényesítse. Feltételezhető tehát, hogy az 1990-es évek munkapiacán sokkal nehezebb a család és a munka szempontjainak összeegyeztetése, mint az 1980-as évek második gazdaságával összefonódott redisztributív hiánygazdaságában, pontosabban sokkal kisebb az esélye annak, hogy a család szempontjai érvényesüljenek. Azaz: a hiánygazdaságban a munkavállalók meghatározott korlátok között érvényesíteni tudták egyéni érdekeiket, a magántulajdonon alapuló piacgazdaságban azonban alkuhelyzetük sokkal gyengébb.¹⁶

A munkapiac hatásáról hiteles képet leginkább olyan vizsgálatokból nyerhetünk, amelyek a gyermeket vállaló, illetve nem vállaló nők munkapiaci helyzetét vetik össze (*Hoem–Hoem*, 1988, *Witte–Wagner*, 1994).¹⁷ Az előbbiekről a *népmozgalmi adatok* is adnak információt: tudjuk, hogy 1990 és 2000 között a gyermeket vállaló nők között 80-ról 60 százalékra csökkent a foglalkoztatottak, 10-ről 15 százalékra nőtt a háztartásbeli, és 7-ről 12%-ra az anyasági ellátáson lévő anyák hányada. 1993 óta pedig a munkanélküliek gyermekvállalása is releváns kérdéssé vált. Az összes gyermekszületést tekintve 1993-ban a munkanélküli anyák aránya 9,18 százalék, 2000-ben 6 százalék (*Spéder*, 2002:14.). A foglalkoztatási rendszer átalakulásának hatását azok a mutatók képezik le pontosabban, amelyek a népmozgalmi adatok és a munkaerő-felvétel egybevetése révén állíthatók elő. Így meghatározhatjuk, hogy egy kategóriába tartozó ezer propagatív korú nőre mennyi gyermekszületés jut. A különböző felvételek kategorizálási rendje sajnos nem azonos. Ezért a gyermeket vállaló anyákat három csoportba kellett összevonnunk, és ezekre nézve határozhattuk meg az ezer nőre jutó születési arányszámokat (7. táblázat).

Milyen alapvető tendenciákat olvashatunk ki a standardizált adatokból? Az első szembetűnő eredmény, hogy az ezer, azonos munkapiaci kategóriába sorolt szülőképes korban (15–39 év) lévő nőre jutó gyermekvállalás minden státust tekintve egyértelműen *visszaesett*. Másrészt a visszaesés *időzítése és mértéke* az aktivitási státusok szerint *eltérő volt*.

¹⁶ Még nyugati kollégáikénál is gyengébb a pozíciójuk, mert ott általában szélesebb körű a szakszervezeti mozgalom.

¹⁷ Az „Életünk fordulópontjai” című vizsgálat második/több hulláma után ezek elemzésére is több lehetőségünk lesz.

7. Ezer 15–39 éves, meghatározott gazdasági aktivitási státussal rendelkező
nőre jutó élveszületés, 1993–2000

*Live births per 1000 women in the 15–39 age group by economic status,
1993–2000*

Év	Foglalkoztatott	Gyes/gyed	Inaktív	Összesen
1993	76,45	51,35	45,52	63,02
1994	78,37	50,82	43,93	62,21
1995	76,37	48,11	43,64	60,34
1996	73,08	38,74	44,74	56,88
1997	69,37	34,65	46,08	54,53
1998	68,57	36,90	44,26	53,77
1999	66,63	49,01	38,67	53,50
2000	69,34	47,54	40,10	55,39

A *foglalkoztatottak* gyermekvállalási hajlandósága lassan, ám folyamatosan csökkent. 1993-ban ezer ilyen státusú nőre 76,4, 2000-ben 69,3 gyermek jutott. A mélypont 1999-ben következett be 66,6 gyermekkel. Eszerint a gyermeket vállalók között nyilvánvalóan nem csak azért szorult vissza a foglalkoztatottak részaránya, mert csökkent az anyák munkapiaci jelenléte, de azért is, mert *a munkapiacon aktív nők gyermekvállalási hajlandósága szintén gyengült*. Érdeemes felhívni a figyelmet arra, hogy 1993 és 1994 között ez a jelenség még nem mutatkozott, a csökkenés csak 1994-ben indult el, majd 1995 után felerősödött és 1999-ig tartott. 2000-ben viszont már közel hárommal emelkedett az ezer foglalkoztatott nőre jutó újszülöttek száma.

Adatrendszerünk korlátaiból adódóan a foglalkoztatotti pozíción kívül két társadalmi státust tudunk megkülönböztetni: a kisgyerek(ei)ket különböző anyasági ellátásban részesülve otthon nevelőként, illetve az egyéb státusban lévőként. Az *anyasági ellátásban* részesülők gyermekvállalási hajlandóságának tendenciája erőteljesen eltér a foglalkoztatottakat jellemző trendtől (7. táblázat). Szülési kedvük 1995-ig gyakorlatilag nem csökkent, ugyanakkor érdemben nem is nőtt: 50 gyermek/ezer fő körül mozgott. Vagyis azok a nők, akik a kilencvenes évek elejéig megkezdték anyai karrierjüket, második, esetleg harmadik gyermekre is vállalkoztak. 1995-öt követően ez a mutató 10-et esett, a minimumot 1997-ben érte el 34,6-os arányszámmal. Az 1995–1997 közötti időszak 35–38 ezrelék körüli értékei mind az azt megelőző, mind pedig az azt követő arányszámoktól különböznek. 1999-ben aztán egy igen erőteljes növekedés következett (49-es arány), ami a következő évben hasonló szinten stabilizálódott. 2000-ben ezer anyasági segélyen lévő 15–39 éves nőre 47 születés jutott. A trendváltások nagyon pontosan köthetők családpolitikai intézkedésekhez. Az 1995-ben bevezetett Bokros-csomagnak része volt a családtámogatási rendszer erőteljes átalakítása (a gyed megszüntetése) is, ami nyilvánvalóan megrendítőleg hatott a szülési kedvre, visszafogta a többedik gyermek vállalására irányuló terveket. Az 1998-as kormányváltást követően az anyasági ellátá-

sokban részesülő nők demográfiai magatartása az 1995 előtti gyakorlatra emlékeztetett. Mindezek alapján alapos okunk van feltételezni, hogy az *anyasági segélyen élők reagálnak legérzékenyebben a családpolitika változásaira*.

Az *egyéb státusban* gyermekeket vállalók csoportja igen heterogén – sajnos össze kellett vonnunk a munkanélkülieket, az eltartottakat (pl. diákokat), a háztartásbelieket, az inaktív keresőket, ezért róluk szólva igen óvatosan kell fogalmaznunk. Az ezer inaktív nőre jutó elveszületések arányszámainak alakulása nem egyenletes, sőt igencsak hullámzónak látszik. Ám azt is rögtön megállapíthatjuk, hogy a legnagyobb eltérés alatta marad annak, amit a másik két gazdasági státusban mértünk. Ha számításba vesszük az ugyanerre az időszakra tehető magyarországi felsőoktatási expanziókat az azt a következményt, hogy a húszas évek elején járó nők nagyobb hányadát köti le az iskolarendszerű tanulás, akkor nem irreális azt feltéteznünk, hogy a háztartásbeliek és/vagy a munkanélküliek között – a munkavállalói szerep helyett „önként” vagy „kényszerből” ezt választva – emelkedett az anyaságot vállaló nők részaránya.

Vajon a fenti statisztikai tények leképeződnek-e az értékvilág változásában (is), legyen szó akár a munkahely biztonságáról, akár a munkapiac és családi szerep összeegyeztetéséről? Sajnos a rendelkezésre álló adatok másodelemzése csak sejtések, illetve további kérdések megfogalmazásához ad elégséges támpontot. Az ISSP három modulja a „Család” nevet viselte, és többek között foglalkozott a nők munkavállalói, anyai és házastársi szerepei összeegyeztetettségével¹⁸. A vizsgált időszak hosszára (1988–2002) és az átalakulásnak az élet szinte minden mozzanatát érintő hatására gondolva feltételeztük, hogy az érintettek gondolkodásában is (mélyreható) átalakulásnak kellett végbemennie. A 8. táblázatban bemutatott arányszámok azonban csak kisebb módosulásokat jeleznek. Ám ha figyelembe vesszük, hogy a vizsgálatban alkalmazott állítások sok szempontból rendszereket átívelő, állandó érvényű társadalmi szerepeket fogalmaznak meg, továbbá hogy az ezekben rejlő értékek és attitűdök az életút folyamán „megcsontosodhatnak”, akkor a 10 százalékos eltéréseket számottevőnek tarthatjuk.

Az eredmények arra utalnak, hogy a vizsgált időszakban további teret nyert a modern szerepfelfogás. Ám ez a folyamat nem volt töretlen, a rendszerváltozás kezdeti éveiben inkább az ellentétes tendencia, a hagyományos szerepfelfogás erősödött meg. Bár az egyes állítások más hangsúlyt kaphattak 1988-ban, a teljes foglalkoztatás, illetve 2002-ben, a munkapiac összeszűkülését követően, úgy tűnik, hogy mindkét nem képviselői körében nőtt azok részaránya, akik a nők kettős szerepét elfogadják. Ugyanakkor változatlan és igen jelentős azok hányada (a nők és férfiak fele), akik a háztartásvezetést („A háziasszonyi teendők ellátása...”) kizárólagosan női funkciónak tekintik. Mindezenközben a nők keresőmunkájának elengedhetetlen volta is egyértelműen kitűnik. A szerepek

¹⁸ Köszönettel tartozom Blaskó Zsuzsa kollégámnak az ISSP adatok elemzésében nyújtott segítségéért.

hagyományos elkülönítésével a nők kisebbsége ért egyet. Ebben és a szerep-konfliktusokat illetően is az 1990-es évek elején mutatkozott bizonyos ellen-irányzat: mind a nők, mind pedig a férfiak körében terjedni látszott a hagyományos felfogás. Rövid időre elfogadottabbá vált, hogy a család és a gyermek megsínyli a nő munkavállalását. Ám emlékezzünk, 1994-ben alig egy évvel vagyunk a tömeges munkanélküliség időszaka után. Vajon nem lehet-e, hogy ez a társadalmi tapasztalat adaptív célzattal átalakította az attitűdöket (*Lesthaege-Moors*, 2002)? Vagy talán annak tudható be a korábbi trend megtö-rése, hogy azok, akik esetében a női munkavállalás a szocializmus kényszere volt, a fordulatot követően az általuk preferált modell felé fordultak? A kérdé-sekre egy részletesebb elemzés talán majd választ ad, annyit azonban minden-képpen rögzíthetünk, hogy a rendszerváltozás az értékeket és az attitűdöket átalakító folyamatokat gerjesztett, amelyek azonban eddigi ismereteink szerint átmeneti hatásúak.

Egy 1998-ban Magyarországon végzett empirikus felvétel adatai szerint a munka és a család összeegyeztetése igen sok problémával jár együtt, az érintet-tekben feszültséget okozott, aggodalmakat váltott ki (*S. Molnár*, 1998; *Pongrácz*, 2002). A vizsgálatból kitűnt, hogy az érintett népesség, csaknem függetlenül attól, hogy nők, vagy férfiak voltak a válaszadók, kétharmada fe-szültséget érez a munkavállalásból adódó feladatok és a gyermekneveléssel járó kötelezettségek összeegyeztetése során (9. táblázat). Sajnos a 80-as évekből nincsen összehasonlító adatunk, de azt feltételezzük, hogy akkor sokkal keve-sebben érezték feszültséget a két szerep összeegyeztetése során.

8. Az adott állításokkal egyetértők aránya az összes válaszadó között,
nemek szerint, 1988, 1994, 2002
*Percentage of respondents agreeing with the given statements,
by gender, 1988, 1994, 2002*

Állítások	Év	Nemek	
		nők	férfiak
Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy otthona és gyermeke legyen (<i>női szerep</i>)	1988	74	78
	1994	71	68
	2002	63	57
A háziasszonyi teendők ellátása éppen olyan önmegvalósítás lehet egy nő számára, mint a kereső munka (<i>háziasszonyi szerep</i>)	1988	–	–
	1994	56	54
	2002	52	53
A férj feladata a pénzkeresés, a feleségé a háztartás és a család ellátá-sa ¹⁹ (<i>nemi szerepek</i>)	1988	39	50
	1994	53	59
	2002	37	42
Egy dolgozó anya ugyanolyan meleg és szoros kapcsolatban lehet a	1988	61	40
	1994	53	54

¹⁹ 1988-ban a későbbiektől kissé eltérő, az összehasonlítást megítélésünk szerint veszé-lyeztető fordítás szerepelt a kérdőívben: "A férj feladata a pénzkeresés, a feleségé a háztartás és a család".

gyerekeivel, mint egy olyan anya, aki nem dolgozik (<i>női szerepvállalás: gyerek</i>)	2002	68	69
A család élete megkönnyíti, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik (<i>női szerepvállalás: család</i>)	1988	60	66
	1994	66	59
	2002	55	50

Forrás: ISSP 1988, 1994, 2002.

*9. Aggodalmak Magyarországon munka és a gyermekvállalás
összeegyeztetésében, 18–40 éves népesség
Concerns in Hungary about harmonising work and motherhood,
population aged 18–40*

Aggódik-e, azért hogy	Igen	Nem	Nem érinti	Összesen (N=)
a gyerekes nők nehezebben találnak munkát, mint a gyerektelenek, vagy a férfiak?	44,2	22,1	33,7	1468
a gyerekgondozással töltött idő után sikerül-e visszatenni a munkahelyére?	40,5	20,3	38,9	965
rontja az állásának biztonságát a gyerek betegsége miatti hiányzás?	41,4	20,6	37,9	1492
a munkahelyek könnyebben szabadulnak meg a gyereket szülő nőtől?	36,0	23,6	40,4	1368

Forrás: „Család és munka” NKI, 1998.

Összefoglalóan megállapíthatjuk: a munkapiac szűkülése és szerkezeti átrendeződése új feltételeket teremtett a (női) foglalkoztatáshoz és a gyermekvállaláshoz. Ez megmutatkozott mind az objektív folyamatokban, mind pedig az attitűdökben. A foglalkoztatott nők gyermekvállalási hajlandósága egyértelműen csökkent, az anyasági segélyen élőké – a családtámogatási rendszer változásait követve – éles töréseket mutatott, az egyéb státusúak pedig hullámzott. Ám az is vélhető, hogy az 1990-es évek közepéig a munkanélküliek és a háztartásbeliek szülési kedve emelkedett. A nemi szerepeket, a családra vonatkozó elképzeléseket illetően sokféle, néha egymásnak ellentmondó tendenciát érzékelünk.

Strukturális dinamika és az élethelyzetek instabilitása

A transzformáció nyomán kialakult gazdasági viszonyok nem hasonlíthatók az ipari társadalom 1960-as évekbeli aranykorához. Ami Kelet-Közép-Európában létrejött, az a globális piactól függő, alacsony növekedési képes-

ségű piacgazdaság. Ha azonosítani szeretnénk ezt a gazdasági-társadalmi szerkezetet, akkor a neutrális „dinamikus” fogalmat (*Leisering-Walker*, 1998) vagy *Ulrich Beck* sokat vitatott kategóriáját, a „kockázati társadalom” megnevezést alkalmazhatjuk (*Beck*, 1986). Az Európában az utóbbi évtizedben előtérbe került ún. követéses vizsgálatok²⁰ segítenek abban, hogy árnyaltabb képet nyerjünk a jövedelmi helyzetnek, illetve a munkapiacnak a demográfiai magatartásra gyakorolt hatásairól.

A követéses vizsgálatokat alkalmazó szerzők kivétel nélkül arra mutatnak rá, hogy a fejlett társadalmak a viszonylag lassú gazdaságszerkezeti változásai mögött igen *intenzív mikroszintű* (egyéni és háztartási) *dinamika* húzódik meg (vö: *Duncan*, 1984; *Hauser-Wagner* 1995; *Godin et al.*, 1999; *Bradbury et al.*, 2001). Miközben a keresztmetszeti elemzések tartós, stabil egyenlőtlenségekről adnak számot, alig változik a foglalkoztatottak részaránya, vagy a munkanélküliségi ráta, addig a paneleljárással jól kimutatható, hogy évről évre mások és mások foglalják el a megfigyelt pozíciókat.

Nincsen ez másképpen az átalakuló országokban sem! Egyértelműen érzékelhető a dolgozatunkban tárgyalt két strukturális státus – a jövedelmi helyzet és a gazdasági aktivitás – dinamikája is. A magyarországi viszonyokat jól szemlélteti a jövedelmi pozíciók 1992 és 1996 közötti cserélődése. A *10. táblázat* azt szemlélteti, hogy az 1992-ben meghatározott jövedelmi osztályba tartozók hol helyezkednek el négy év múlva, 1996-ban. Első ránézésre megállapíthatjuk, hogy az egyéneknek kevesebb mint a fele tartja meg eredeti kategóriáját (a helyzetüket nem változtatók a diagonálisban találhatók). Természetesen a cserélődés a szomszéd osztályok között a legintenzívebb, de nem ritka a jelentősebb elmozdulás sem.

Ha nem is ilyen erőteljes, de meglepően magas a *gazdasági státusok* közötti mozgás is (*11. táblázat*). A négy év alatt a foglalkoztatottakból sokan munkanélkülivé (4,1%) és inaktívvá (22,7%) váltak, a munkanélküliek jelentős része (47,9%) munkát talált, másik nagy hányaduk pedig (42,5%) inaktív státusba került, azaz „kiesett” a munkanélkülieket biztosító rendszerből. A legstabilabb népesség az inaktívaké. Nem csoda, hiszen döntő többségük nyugdíjas. Ám még közülük is sokan (15,7%) tértek vissza a munkaerőpiacra. A jelzettnél sokkal intenzívebb mozgás mutatkozik, ha az aktívak között megkülönböztetjük a foglalkoztatottakat és az önfoglalkoztatókat, ha elkülönítjük az inaktívak kategóriát, vagy ha a foglalkoztatottakat réteghelyzetük alapján *csoportosítjuk* (*Kolosi-Sági*, 1998). Itt nem térünk ki a részletekre, csak megemlítjük, hogy erőteljes átrendeződés más dimenzióban is történt. Ilyen a megtakarítói-, va-

²⁰ Ismereteink szerint Európában a német GSOEP az egyik legrégebb, máig is folyó követéses vizsgálat (1. hullám: 1984.) Az angol BHPS 1991-ben indult, az ECHP pedig 1992-ben. Közép-Kelet-Európában a magyar MHP (1992–1997) az egyetlen társadalmi-gazdasági panelevizsgálat (*Tóth*, 1995).

gyoni- vagy lakáshelyzet, vagy az agrárgazdaság és a háztartásgazdaság is (Kolos-Sági, 1998, Spéder, 2002).

*10. Az 1996-os jövedelmi pozíciók megoszlása az 1992-es státus szerint
(kilépési arányszámok)*

*Distribution of the 1996 income positions according to status in 1992
(exit ratios)*

Jövedelmi helyzet 1992	Jövedelmi helyzet 1996						Total
	<50%	50–75%	75–100%	100–125%	125–150%	>150%	
<50%	45,5	28,8	14,8	5	2,1	3,7	9,4
50–75%	16,7	43,5	25,4	9,6	1,9	2,9	24,8
75–100%	9,8	27,7	39,3	12,7	3,2	7,2	25,6
100–125%	4,2	17,8	24,5	23,5	15,2	14,9	17,9
125–150%	6	11	18,2	19,8	20,7	24,4	8,6
>150%	6,6	6,1	11,4	15,6	16,7	43,5	14,1
N	565	1101	1088	609	357	593	4314
%	13,1	25,5	25,2	14,1	8,3	13,7	100

Forrás: HHP 1992–96. Szerzők számításai.

*11. A gazdasági aktivitás 1996-os megoszlása az 1992-es pozíció szerint (%)
(kilépési arányszámok)*

*Distribution of economic activity in 1996 by position in 1992 (%)
(exit ratios)*

Státus 1992-ben	Státus 1996-ben			Összesen N=
	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Inaktív	
Foglalkoztatott	73,1	4,1	22,7	1747
Munkanélküli	47,9	3,6	42,5	188
Inaktív	15,7	2,4	81,9	1904
Összesen:	43,4	3,5	53,0	3839

Forrás: HHP 1992–96. Szerzők számításai.

Ezeket a pozicionális változásokat gazdasági fejlemények (vállalatok születése, expanziója, hanyatlása és megszűnése), illetve demográfiai események generálták. Komparatív elemzések arra is fényt derítettek, hogy az átalakulás időszakában a dinamika, a pozíciók cserélődése intenzívebb volt az ipari társadalmakban szokásosnál (Macthig–Habich, 1997; Müller–Frick, 1997; Habich–Spéder, 2000), ami érthető is, hiszen a privatizáció, a vállalatok átszervezése, az intézményátépítés stb. státusok sokaságát szüntette meg és hozta létre. Amint korábban rögzítettük, az átalakulás növelte az egyenlőtlenségeket, ugyanakkor a

mikroszinten végbemenő intenzív cserélődés arra utal, hogy az egyéni pozíciók képlékennyé váltak, hogy előnyös helyzeteket el lehet veszíteni, a hátrányos helyzetekből ki lehet törni. A jövedelmi osztályok, a gazdasági státusok szerinti határok tehát nem átjárhatatlanok, a kategóriák közötti váltás folyamatos és igen dinamikus, ami más oldalról az élethelyzetek instabilitásaként értelmezhető.

Hatással lehetnek-e ezek a körülmények a gyermekvállalási gyakorlatra, és ha igen, miben áll ez? Ha igaz az, hogy a gyermekvállalásról szóló döntések hosszú távra szólnak, és megfontoltabban lehet határozni, ha a körülmények kiszámíthatóak, akkor mindenképpen azt kell feltételeznünk, hogy az instabil időszakok ebből a szempontból kedvezőtlenebbek.²¹ A mérlegelés során ugyanis nemcsak a körülmények romlása játszik szerepet, hanem maga a gyors változás lehetősége is. Itteni okfejtésünk egybe cseng *Ranjan* modellezésével, aki szerint a növekvő jövedelmi instabilitás a gyermekvállalás elhalasztására ösztönöz (*Ranjan*, 1999). Annyit teszünk még hozzá, hogy az instabilitás a gazdaság és a társadalom egészét jellemzi: a munkapiaci, vagyoni, megtakarítói, jóléti helyzeteket, és áthatja a gazdasági és társadalmi státuszok összességét. A gazdasági növekedés időszakában a bizonytalanság általános optimizmust is gerjeszthet, hiszen ekkor a fellendülés a legvalószínűbb fejlemény (*Róbert*, 1999). Ha viszont az instabilitás recesszióval párosult – és az átalakulás idején ez történt – az indokoltnál többen válhatnak pesszimistává. Eszerint a recessziós körülmények között mutatózó átlag feletti mikroszintű dinamika, mint külső feltétel előnytelen a tartós kötelezettséggel járó döntésekhez, így a gyermekvállaláshoz is (vö.: *Ranjan*, 1999).

Összegzés

Tanulmányunkban a gazdasági átalakulásnak a termékenységre gyakorolt egyes lehetséges hatásaira kívántuk felhívni a figyelmet. Az elemzés középpontjába a transzformáció meghatározó kísérőjelenségeit, a gazdasági recessziót, az egyenlőtlenségek növekedését, a munkapiac átstrukturálódását és a szokásost meghaladó intenzitású dinamikát állítottunk. Arra a következtetésre jutottunk, hogy az átalakulás időszaka igen nehéz körülményeket teremtett a gyermekvállalási döntésekhez. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy ezeket számtalan egyéb tényező alakítja, s azt sem igazolhattuk, hogy az 1990-es években a gazdaságból származó ösztönzések, „szívó” és „toló hatások” voltak a legerőteljesebbek. Noha érvelésünkben súlyponti szerepet kapott a gazdasági logika, nem gondoljuk, hogy ez mindennek felett való, és azt sem,

²¹ Nincsen persze ismeretünk arról, hogy a szocializmusban milyen volt a jövedelmek vagy a munkapiac dinamikája, ám sok okunk van annak feltételezésére, hogy lényegesen alacsonyabb.

hogyan mondandónk kizárólag a „gazdasági narratívába” (*van de Kaa*, 1995) illik bele. Egyet kell értenünk *van de Kaa*-val abban, hogy átfogó magyarázatra csak a sokféle szempontot magában foglaló elmélet lehet képes.

IRODALOM

- Adamski, W. – Machonin, P. – Zapf, W. – Delhey, J.* (Eds.), (2003): *Structural Change and Modernization in Post-Socialist Societies*, Hamburg: Krämer-Verlag.
- Andorka, R.* (1978): *Determinants of Fertility in Advanced Societies*. London: Meuthen.
- Andorka, R.* (1990): „1988 utóközlése – mit kell meghallani 1990-ben”. *Közgazdasági Szemle*, 10.
- Beck, U.* (1986): *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bradbury, B. – Jenkins, S. P. – Micklewright, J.* (2001): The dynamics of child poverty in seven industrialised nations. In ders. ed. *The Dynamics of Child Poverty in Industrialised Countries*. Cambridge University Press. p. 92–134.
- Bukodi, E.* (2000a): A háztartások tartós javai. KSH., p. 50.
- Bukodi, E.* (2000b): Ki, kivel, miért (nem) házasodik? PhD dolgozat, kézirat.
- Crimmins, E. M. – Easterlin, E. A. – Saito, Y.* (1991): Preference Changes Among American Youth: Family, Work and Goods Aspiration 1976–86. *Population and Development Review* 17. No 115–133.
- Goodin, R. E. – Headey, B. – Muffels, R. – Dirven, H.-J.* (1999): *Real Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge University Press.
- Easterlin, E. A.* (1987): *Birth and Fortune. The impact of numbers on personal welfare*. Second Edition. Chicago: The University of Chicago Press.
- Duncan, G. J.* (1984): ‘Years of poverty, years of plenty’, Ann Arbor: Institute for Social Research, University of Michigan.
- Füstös, L. – Szokolczai, L.* (1994): Kontinuitás és diszkontinuitás a kelet-közép európai átmenetben. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 57–90.
- Gyenei, M.* (1998): A „stratégiai gyerek”. *Népszabadság*, 1998. november 14.
- Habich, R. – Spéder, Zs.* (2000): Continuous changes – differing variations. Income distribution and income dynamics in three societies. *Review of Sociology*, Special Issue. p.14–39.
- Hankiss, E. – Manchin, R. – Füstös, L. – Szokolczai, Á.* (1983): Interactions between Socio-Economic Factors, Ways of Life, and Value Orientations. Working Papers Center for Value Sociology. Institute of Sociology, Budapest. p. 158.
- Harcza, I. – Vukovich, Gy.* (2000): A magyar társadalom a jelzőszámok tükrében. In: *Kolosi, Tóth, Vukovich*, eds. *Social Report 2000*.
- Hobcraft, J. – Kiernan, K.* (1995): Becoming a parent in Europe. In: *Eaps-Iussp: Evolution or revolution in European population*. P.27–64.
- Hoem, B. – Hoem, J. M.* (1988): The Swedish Family. Aspects of Contemporary Developments. *Journal of Family Issues*. Vol. 9. No. 4. pp. 397–424.
- Hradil, S.* (2002): Vom Wandel des Wertwandels – Die Individualisierung und eine ihrer Gegenbewegungen. In: *Glatzer, et al.* (ed): *Sozialer Wandel und gesellschaftliche Dauerbeobachtung*. Opladen: Leske + Budrich p. 31–48.

- Kamarás, F.* (2003): A termékenység irányzatai és jellemzői Európában. In: *Spéder* (ed) Család és népesség – itthon és Európában. Budapest: Századvég, p. 19–64.
- Kolosi, T. – Sági, M.* (1998): Hullámszó háztartások. In: *Kolosi–Tóth–Vukovich* (eds). Társadalmi riport 1998. Budapest: Társi
- Kornai, J.* (1971): Anti-equilibrium. Amsterdam: North-Holland.
- Kornai, J.* (1980): A hiány. Budapest, KJK.
- Kornai, J.* (1993). Transzformációs visszaesés: Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. *Közgazdasági Szemle*, 40: 7–8, 569–599.
- Leibenstein, H.* (1976): Beyond the economic man. A new foundation of microeconomics. Cambridge: Harvard U.P.
- Leisering, L. – Walker, R.* (1998): The Dynamics of Modern Societies. Poverty, policy and welfare. Bristol: Polity Press.
- Lesthaeghe, R.* (1995): The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation. *Mason–Jensen* (eds): Gender and Family Change in Industrialized Countries. Oxford, Clarendon Press, pp. 17–62.
- Lesthaeghe, R.* (1998): On Theory Development and Applications to the Study of Family Formation. *Population and Development Review*. Vol. 24. No 1. p. 1–14.
- Lesthaeghe, R. – Moors, G.* (2000): Recent Trends in Fertility and Household Formation in the Industrialized World. *Review of Population and Social Policy*. No. 9. p. 121–170.
- Macthwig, G. – Habich, R.* (1996): Berufs- und Einkommensverläufe in Deutschland nach der Vereinigung. In: *R. Hauser et al.* (eds), Soziale Sicherheit für Alle? Opladen: Leske+Budrich, 12–101.
- Macura, M. – Mochizuki, S. Y. – Garcia, J. L.* (2000): Europe's fertility and partnership: selected developments during the last ten years. Paper presented at the FFS Flagship Conference.
- Merton, R. K.* (1949) (1968) (1980): Social Theory and Social Structure. 3rd ed. Glencoe: Free Press. [Hungarian publication].
- S. Molnár, E., Pongrácz, T., Kamarás, F., Hablicsek, L.*, (1998): Házasságon kívüli szülések. KSH Népességtudományi Kutatóintézet, Kutatási Jelentések, No. 61.
- S. Molnár, E.* (1998): A munkahely biztonsága és a gyermekvállalás konfliktusai a 18–40 éves nők körében. *Demográfia*, no. 2–3., pp. 206–232.
- Müller, K. – Frick, J.* (1996): Die Äquivalenzeinkommensmobilität in den neuen und alten Bundesländern 1990–1994. In: *R. Hauser et al.* (eds.) Soziale Sicherheit für Alle? Opladen: Leske + Budrich, 103–154.
- Offe, C.* (1991): Das Dilemma der Gleichzeitigkeit. *Demokratisierung und Marktwirtschaft in Osteuropa*. *Merkur*, 4. 279–292. o.
- Offe, C.* (1994): Der Tunnel am Ende des Lichts. Erkundungen der politischen Transformation im Neuen Osten. Frankfurt am Main: Campus.
- Philipov D.* (2001): Low Fertility in Central and Eastern Europe – Culture or Economy? Paper presented at the IUSSP Seminar on International Perspectives on Low Fertility. NIPSSR Tokyo March 21–23.
- Pongrácz, M.* (2002a): Birth out of Wedlock. DRI Working Papers on Population, Family and Welfare. No. 2. Budapest.
- Pongrácz, M.* (2002b): A család és a munka szerepe a nők életében. In: *Pongráczné, Spéder, ed.*, Népesség, értékek, vélemények. KSH Népességtudományi Kutatóintézet, Kutatási Jelentések 73. p. 123–138.

- Ranjan, P.* (1999): Fertility Behaviour under Income Uncertainty. *European Journal of Population*. Vol. 15. p. 25–43.
- Róbert, P.* (1999): Gritting the Teeth – Embittered with the Change of System. In: *Spéder, Zs.* (ed): *Hungary in Flux*. Hamburg: Krämer, pp. 87–116.
- Rychtarikova, J.* (2001): The second demographic transition and the transformation of fertility and partnership in Czech Republic and other eastern European countries. Paper presented in Bad Herrenalb, June.
- Spéder, Zs.* (1996): Wenn man mit dem Einkommen nicht auskommt – Unfreiwillige Änderungen des Konsumverhaltens ungarischer Haushalte während der Transformation. In: [Wolfgang Glatzer (Hg.)] *Lebensverhältnisse in Osteuropa* Frankfurt: Campus. p. 159–176.
- Spéder, Zs.* (1998): Poverty Dynamics in Hungary during the Transformation. *Journal of Economics of Transition*, 6: 1, 1–21.
- Spéder, Zs.* (1999): The Twin Faces of Poverty in Present-day Hungary. In: *Zs. Spéder* (Ed.) *Hungary in Flux. Society, Politics and Transformation*. pp. 57–84.
- Spéder, Zs.* (2002a): A szegénység változó arcai. Budapest: ARTT-Századvég, p. 263.
- Spéder, Zs.* (2002b): Fertility and structural change in Hungary. *DRI Working Papers on Population, Family and Welfare*. No. 4. Budapest, p. 27.
- Spéder, Zs. – Kapitány, B.* (2002): A magyar lakosság elégedettségének meghatározó tényezői nemzetközi összehasonlításban. In: *Kolosi, Tóth, Vukovich*, ed. *Társadalmi Riport 2002*. pp. 162–172.
- Tóth, I. Gy.* (1995): The Hungarian Household Panel: „Aims and Methods” *Innovation*, 8 (1). March. pp. 106–122.
- Tóth, I. Gy.* (2002): Jövedelemeloszlás a kilencvenes évek Magyarországon. PhD dolgozat, kézirat.
- UNICEF* (2001): A decade of transition. Regional monitoring report. No. 8.
- Utasi, Á.* (1999): *Ügyvédek*. Budapest: Új Mandátum.
- Zapf, W.* (1994): Die Transformation in der ehemaligen DDR und die soziologische Theorie der Modernisierung. *Berliner Journal für Soziologie*, Band 4. p. 295–305.
- Zapf, W.* (2002) [1996]: Modernizációelmélet és a társadalmi fejlődés eltérő útjai. In: *Zapf: Modernizáció, jólét, átmenet*. Budapest: ARTT-Századvég, pp. 104–124.
- van de Kaa, D. J.* (1996): Anchored Narratives: The Story and Findings of Half a Century of Research into the Determinants of Fertility. *Population Studies*. Vol. 50. No. 3. p. 389–432.
- Witte, J. C. – Wagner, G. G.* (1994): East German Fertility: Demographic Transition and Democratic Change.
- Witte, J. C. – Wagner, G. G.* (1995): Employment and Fertility in East Germany after Unification. *DIW Discussion Paper*, 125.

Tárgyszavak:

Termékenység
Társadalmi biztonság

**FERTILITY BEHAVIOUR IN A PERIOD OF ECONOMIC
PRESSURES, GROWING OPPORTUNITIES AND UNCERTAINTY**

Summary

The study aims to draw attention to certain possible influences of the economic transformation on fertility. The analysis focuses on key phenomena accompanying the first period of the transformation, like economic recession, the growth of inequalities, restructuring of the labour market and the greater than usual intensity of dynamics. The conclusion reached is that the period of transformation created very difficult circumstances for decisions on having children. Naturally, we are aware that countless other factors shape such decisions and it was not possible to confirm whether the “suction” or “pull” effects from the economy in the 1990s were the strongest. Although the major emphasis was placed on economic logic in our argument, we do not think that it comes before all else, nor that what we have to say belongs solely in the “economic narrative”. We have to agree with those who think that only a theory comprising many different considerations can give a comprehensive explanation.